



Бир-икки огиз сўз мазкур сулола хакида. Олдинлари ҳам таъкидлаб ўтганимиздек, одатда сулолалар бирон-бир ўзларига мансуб йирик намоянда фаолияти оркали машхурликка эришадилар (масалан, эфталийлар, ануштегинийлар, теурийлар ва хоказо). Сомонийлар ҳам шундай. Улар аслида Сомон кишлоги оксоколи Сомонхудотнинг авлодларидир. Бу масканнинг каердалигини аниқ кўрсатиш кийин. Чунки баъзи манбаларда Самарканд атрофи кўрсатилса, баъзиларида эса Термиз ё Балх томонларга ишора берилади. Худди шунингдек, сомонийларнинг кайси этносга тааллуқли экани ҳам маълум эмас. Сомонхудотнинг авлодлари IX аср биринчи ярмида Фаргона, Шош, Самарканд, Хирот каби йирик вилоятларга хокимлик қилганлар. Лекин халифаликка қарамлик сакланиб келганди. 874 йилдан бошлаб Бухорони, 892 йилдан бошлаб эса бутун Мовароуннахрни бошқара бошлаган Исмоил Сомоний даврига келибгина бу қарамликдан қутулиш имкони тугилди. Шу ерда икки огиз сўз «Мовароуннахр» атамаси хакида. Арабчада «дарёнинг (яъни Амударёнинг) нариги томонидаги ер» маъносини англатувчи ушбу атама географик тус олиб аввалига хакикатан ҳам Амударёнинг ўнг қирғогида жойлашган ерларга, кейинчалик эса асосан икки дарё (Амударё ва Сирдарё) оралигидаги маконга нисбатан ишлатила бошланган.

Исмоил 849 йили Фарғонада тугилган. 14 ёшида отаси Ахмад вафот этиб, акаси Наср кўлида қолади. Манба тили билан айтганда «аклли, адолатли, фикр ва тадбир эгаси» бўлмиш Исмоил, айтилганидек, 892 йили бутун Мовароуннахр ҳукмини ўз кўлига олишга эришиб, «хакикатан ҳам подшоҳликка лойик ва ҳакли» эканини исботлайди. Мовароуннахр сиёсий ҳаётидаги бу ўзгариш Араб халифаси Муътазидга (892—902) ҳам, унинг Хуросондаги ноиб Амр ибн Лайсга ҳам ҳуш келмагани аниқ. Бунинг исботини халифанинг Исмоилни Мовароуннахр тахтидан маҳрум этиб, Амр ибн Лайсни Хуросон билан бирга Мовароуннахр устидан ҳам ҳукм юритиш ҳуқуқи билан таъминлагани хакидаги фармонидан билиб олиш мумкин. Мазкур фармон тезда Амр ибн Лайсга жўнатилади. Бошқача айтганда, халифа Амр ибн Лайсни Исмоилга ҳарбий юришга гиж-гижлаган. Бу билан у нафакат Исмоилни йўқотиш пайида бўлган, балки Амр ибн Лайснинг ушбу ҳарбий юриш оқибатида заифлашиб қолишига ҳам умидвор бўлган. Аммо халифа ва унинг йўригидан ҳамда ўз нафси кетидан борган Амр ибн Лайснинг режалари амалга ошмайди. 900 йилнинг баҳорида Балх атрофида юз берган жангда Амр ибн Лайс Исмоил томонидан мағлубиятга учратилади. Исмоилни Хоразм, Фарғона, Бухородан, яъни бутун Туркистондан ёрдамга келган катта ҳарбий қуч қўллаб-қувватлагани хакида манбаларда аниқ ёзилган. Шу тарика Хуросон ва Шимолий Эрон ҳам Исмоил тасарруфига ўтади. Араб халифалигига қарамликка барҳам берилади. Исмоил давлатчилигимиз тарихидаги 1600 йилдан ортиқ тажриба ва анъаналарни

уддабуронлик ила давом эттира билган давлат арбоби ҳисобланади. У, энг аввало, мамлакатимиз сиёсий бирлигини таъминлаш ишига бел боғлаб, Фарғона, Исфижоб (Сайрам), Шош, Самарканд, Бухоро, Хоразм, Чағониён, Хутталон, Кеш, Хуросон, Сейистон, Газна каби катор вилоятларни ўз ҳукми остида бирлаштирди. Гарчи уларнинг ҳаммаси ҳам мутлак равишда тобелик йўлига кирмаган бўлсалар-да, аммо кудратли марказий ҳокимият оби хавосини тан олишга мажбур бўлган эдилар. Демак, Исмоил марказлашган давлатчилик асосларини қайтадан тиклашга муваффақ бўлган. Шундан сўнг у ана шу марказлашган давлат бошқарув тизимини жорий этишга киришади. Чунки эндигина мустақилликни қайта тиклаган давлат учун катъий тартиб доирасида фаолият кўрсатувчи идорачилик зарур эди. Исмоил бу вазифани ҳам хал эта билди. Аммо илгарилари бошқа сулолалар тажрибасида кўрилганидек, Исмоил вафотидан сўнг (907 йил 25 ноябрь) тахтга чиккан сомонийлар намояндалари (Ахмад, Наср II, Нух I, Абдумалик, Мансур I, Нух II, Мансур II) буюк аждодлари колдирган меросни саклаб қолишга ожизлик қилдилар. Масалан, Исмоилдан кейин тахтни эгаллаган Ахмад субутсизлик қилиб, араб тилини яна давлат тили даражасига кўтаради. Вахоланки, Исмоил даврида бу нарса йўқ қилинган эди.

Ахмаднинг бу каби бошқа ишлари ҳам бир бўлиб, охир-оқибатда унга суикасд уюштирилишига сабаб бўлган. Хуллас, X аср давомида сиёсий бошбошдоклик авзга чиқиб марказий ҳокимият мавқеига путур етади. «Дарахтнинг бўшини курт ейди» деганларидек, сомонийлар зарбининг пасайиши минтаканинг Еттисув ва Кошгар қисмида бошқа бир сиёсий сулола — қорахонийларнинг қучайиб бориши билан бир вақтга тўғри келганди. Натижада X аср охирида ҳокимият уларнинг қўлига ўтади. Қорахонийлар минтаканинг Еттисув, Кошгар, Мовароуннаҳр каби қисмлари устидан ҳукм-ронлик қила бошлайдилар. Хуросон, Газна каби вилоятлар эса худди шу даврдан бошлаб минтақада етишиб чиккан яна бир сиёсий сулола — газнавийлар тобелигига ўтган эди.

Таъқидлаганимиздек, Исмоил ўз даври учун илгор ҳисобланмиш марказлашган бошқарув тизимини жо-рий этишга муваффақ бўлган. Бу тизим асосини олий ҳукмдор даргоҳи (саройи) ва девонлар (вазирликлар) мажмуи ташкил этган. Олий ҳукмдор амир унвонига эга эди. Шунинг учун манбаларда Амир Исмоил, Амир Ахмад каби таъқидларни учратиш мумкин. Олий ҳукмдор ҳукмларининг ижроси хорис амирига юклатилган. Даргоҳ ҳамда бошқа катор муҳим давлат идораларининг хавфсизлигини амалга ошириш хизматини бош хожиб ва унинг ходимлари олиб борганлар. Даргоҳнинг хўжалик юмушлари билан боғлиқ фаолият вакил томонидан бошқарилган. Бундан ташқари даргоҳда дастур-хончи, эшикоғаси, шарбатдор каби хизматлар ҳам бўлган.

Девонлар (вазирликлар) бошқарувига келсак, уларнинг умумий сони 10 та бўлиб, пойтахт Бухорода хар бири учун алоҳида бинолар қуриб берилганди. Қуйида девонлар хақида батафсил маълумотлар келтирилади.

1. Бош вазир девони. Бутун ижроия ҳокимияти ҳамда колган тўққиз девон устидан раҳбарлик ва назорат худди шу вазирлик томонидан амалга оширилган. Сомонийлар даврида ушбу лавозимга замонанинг атоқли хонадонлари намояндалари тайинланган. Чунончи, бош вазирлик жайхонийлар, балъамийлар, утбийлар сулолалари орасидан чиккан шахсларга насиб этгани маълум.

2. Молия (қирим-қиким) ишлари девони. Давлатнинг молиявий ишлари, сарф-харажатларига оид ҳисоб-қитоб ишлари билан шугулланган.

3. Давлат расмий ҳужжатларини ишлаб чиқиш девони. Бу махсус девон саналиб, унинг хизматчилари давлат аҳамиятига молик барча ҳужжатларни тайёрлаб берганлар.

Бундан ташкари мазкур девонга дипломатик тадбирларни тайёрлаш ва амалга ошириш каби вазифа ҳам юклатиб келинган.

4. Сокчилар бошлиги девони. Ушбу муассаса махсус сараланган харбий кисмларга бошчилик килиб, уларнинг тайёргарлиги, тартиб-интизоми, озик-овкати, умуман, хўжалик таъминоти, маоши масалалари билан шугулланиб келган. Масалан, маош бир йилда тўрт марта — хар уч ойда тўлаб турилар экан.

5. Хат-хабарлар мутасаддиси девони даргоҳ, ҳукумат, маҳаллий ҳокимият билан боғлиқ хабардорлик ишлари билан машғул бўлиб, пойтахтда қабул килинган муҳим қарорлар, ҳужжатлар ва бошқа расмий кўрсатмаларни вилоятлар, шаҳарларга етказиш ҳамда жойлардаги шу қабилдаги маълумотларни марказга етказиб бериш каби тадбирлар билан банд бўлган. Шу билан бирга мазкур девоннинг жойлардаги бўлимлари маҳаллий давлат идоралари, ҳокимлар фаолияти ҳақида ҳаққоний маълумотларни тўплаб, тўғридан-тўғри даргоҳга юбориш имконига ҳам эга бўлганлар. Шу тариқа олий ҳукмдор жойлардаги бор аҳволдан воқиф бўлиб турган ва тегишли чоралар кўрган.

6. Сарой иш бошқарувчиси девони. Даргоҳ таъминоти билан боғлиқ сарф-харажатлар устидан назорат олиб бориш шу девонга юклатилган.

7. Давлат мулклари девони ҳукмдор сулолага тегишли мол-мулк бошқаруви, назорати, ҳисоб-китоби билан шугулланган.

8. Мухтасиб девони жамият ва давлат ҳаётида муҳим ўрин эгаллаб келган хизматлар сирасига кирган. Унинг хизматчилари қиладиган асосий иш шаҳар ва қишлоқларда, кўча ва бозорларда тартибни назорат қилиш, диний маросимларни амалга оширишда чегарадан чиқ-масликни таъминлаш, савдо-сотик ишларида харидорларга хиёнат қилмаслик, маҳсулотлар сифатини қатъий кўрсатилган даражада тутишни текшириш, нарх-навони белгиланган миқдордан (айниқса гўшт, нон каби бирламчи озукаларга) оширмасликни назорат қилишдан иборат бўлган. Бундай масъулиятли вазифага кўпчиликнинг эътиборини қозонган, ҳаммага бирдай турадиган қишлоқлар тайинланган.

9. Вақфлар девони, яъни турли йўллар билан диний муассасалар ихтиёрига ўтказилган мол-мулк, ер-сув ишлари билан шугулланувчи вазирлик.

10. Қозилик ишлари девонига қозиларнинг фаолият-тини назорат қилиш юклатилган.

Баъзи ҳолларда, яъни иши қозига оширилганлар орасида юқори лавозимда ишлайдиганлар бўлса, қозилик қилишни олий ҳукмдорнинг шаҳсан ўзи, ё унинг тарафидан тайинланган ҳукмдор сулола вақили амалга оширган. Бундан мақсад мартабадорларнинг қозиларга таъйин қилишларига йўл қўймаслик бўлган, албатта.

Зикр этилган девонларнинг жойларда ҳам бўлимлари бўлган. Улар марказдаги ўз девонларидан ташқари маҳаллий ҳокимларга ҳам бўйсуниб, маҳаллий бошқарув идоралари билан ҳамкорликда фаолият кўрсатганлар. Бундан хат-хабарлар хизмати девони мустасно ҳисобланиб, уларнинг маҳаллий бўлимлари фақат марказгагина ҳисобот берганлар, ҳолос. Зеро, юқорида айтилганидек, улар маҳаллий ҳокимлар, мансабдорлар устидан ҳам пинҳона назорат олиб борганлар.

Вилоят бошлиги ҳоким, шаҳар бошлиги эса раис деб аталган. Ҳокимни олий ҳукмдор, раисни ҳоким тайинлаган. Албатта, бунда у ёки бу номзоднинг шу ердаги обрў-эътибори, мавқеи ҳисобга олинган.

Давлат ишларига қабул қилишда маълум бир талаблар қилмаси мавжуд эди. Масалан, давлат тилини муқаммал билиш, замона ҳуқуқ меъёрларидан тўлиқ хабардорлик, тарих, адабиёт каби илмлардан бохабарлик, ҳисоб-китоб ишларидаги билимдонлик ва ҳоказо. Лашқар икки тоифага бўлинган: доимий равишда фаолият кўрсатувчи сараланган

кисмлар (гвардия) ва зарур холларда вилоятлардан йигиладиган кисмлар. Сараланган кисмлардаги хизмат камида саккиз бос-кичдан иборат бўлиб, оддий пиёда аскарликдан висок-боши, яъни тўрт кишидан иборат гуруҳга бошлик даражасигача бўлган йўлни босиб ўтишга тўғри келган. Кейин у хайлбоши (кичик кўшин бошлиги) макomini эгаллаши мумкин бўлган. Бу даражага тегишли тартиб-интизом, талаблар доирасида хизмат килингандагина эришиш мумкин эди.

Кўрдикки, сомонийлар даврида давлат бошқаруви ва харбий хизматнинг ўз даври учун мураккаб ва салоҳиятли тизими ташкил этилган. Мазкур масалага катта эътибор билан қараб келинганини шундан ҳам билса бўладики, хазинадаги умумий йиллик даромад 45 млн. дирхамни ташкил этган холда шундан 20 млн. дирхам давлат бошқаруви ва лашқарга сарф этилган. Албатта, ўшанда ҳам порахўрлик, мансабни суистеъмол қилиш каби иллатлар учраб турган. Аммо давлат тизими ва лашқарга кетган сарф-харажатлар ўзини оқдаган. Масалан, лашқар мамлакатнинг ички ва ташқи хавфсизлигини таъминлаб келган. Давлат идоралари эса, манба тили билан айтганда, каналлар, ер ости ариқлари (коризлар) казиш, кўприklar қуриш, шаҳар, қишлоқлар ободончилиги, дехқончилик борасида гамхўрлик қилиш, қарвон йўллари хавфсизлигини таъминлаш, қарвонсаройлар, турли мақсадлар учун мўлжалланган бинолар, бозорлар, янги шаҳарлар бунёд этиш каби катта ва серхаражат, кўпчилик билан битадиган тадбир-ларга бош-қош бўлиб кетган. Шунинг учун ҳам бу даврда дехқончилик, хунармандчиликнинг кўплаб со-халари гурқираб ривожланиб, фаровонлик ҳукм сурган.

---

Илгариги асрларда бўлгани каби Фарғона, Қашқадарё, Зарафшон водийлари, Шош, Хоразм, Хуросон вилоятларида дехқончилик ишлари юксак савияда амалга ошириб борилиб, бугдой, арпа, шоли, пахта, тарик, зигир, қунжут, қаноқ, нўхот, мош, ёсмик, беда каби қатор экинлар етиштирилган. Хосилдорлик шу даражада бўлганки, бир сиким дон экиб, юз сиким, ҳатто ундан ҳам кўп ҳосил олинган. Богдорчилик, хусусан, узумчилик ва полизчилик сохаларида ҳам ютуқлар шу каби эди. Узумнинг ўнлаб навлари, мевалардан олма, шафтоли, ўрик, нок, анжир, беҳи, олча, олхўри, анор, бодом, ёнғоқ, полиз экинларидан қовоқ, қовун (айниқса Бухоро қовунлари машҳур бўлган), сабзавотдан бодринг, баклажон, сабзи, пиёз қабилар етиштирилган. Қуллас, бу борадаги миришқорлик шу даражада бўлганки, чет эллардан келганлар ернинг унумдорлиги, ҳосилнинг юқорилиги, ҳамма ернинг қўм-қўқ, яъни обод бўлиб туришини қўриб хайратга тушганлар.

Хунармандчиликнинг аҳволига назар ташланса, шу нарса маълум бўладики, пахта, ипак, жундан турли хил матолар, тайёр қийимлар тайёрланиб, ўлка ва ён-атроф ахлининг талаби қондирилиб келинган. Қогоз ишлаб чиқаришда мамлакатимиз Ўрта ва Яқин Шарқда, Европа мамлакатлари орасида биринчиликда туриб, уларни бу ноёб маҳсулот билан таъминлаб келганини алоҳида таъкидлаш лозим. «Самарқанд қогози каби қогозни, — деб ёзганди X аср тарихчиси Истаҳрий, — (дунёнинг) ҳеч бир ерида учратмайсиз». Шунингдек шишасозлик (ранг-баранг шиша идишлар, безаклар, дераза учун ойна ишлаб чиқариш), қулоччилик (айниқса, сопол идиш, буюмларни сирлаш

борасида катта тажрибага эга бўлин-ган), кўнчилик, гилам тўкиш, мисгарлик, куролсозлик, темирчилик, кунжут, чигит, зигир, канопдан мой олиш каби ўнлаб сохалар фаолият кўрсатиб, жамият ҳаётини яхшилашда муҳим ўрин тутган.

Сомонийлар даврида кончиликка ҳам катта эътибор берилгани маълум. Айникса, Фаргона водийсида бу борада катта кўламдаги ишлар амалга оширилиб, Ахсикат, Навкотда олтин, кумуш, юкори Нисода тошпахта (астбест), катрон, кумуш, олтин, феруза, темир, мис, кўргошин, Исфара тоғларида тошкўмир, кора, кизил, сарик ранглардаги талк (слюда), Сўх якинида симоб, Узгандда новшадил конлари ишлаб турган. Шунингдек Фаргонада бу вақтда туз, нефть каби қимматли хом ашёлар ҳам казиб олинган. Туз конлари Илокда (Охангарон водийси) ҳам бўлган. Аммо бу ерда, асосан, кумуш, кўргошин казиб олишга зўр берилган. Бундан ташқари мазкур водий тоғларида гилвата, ўтга чидамли ок лой (каолин), аччиктош, феруза, офит (серпантин), аметист каби казилма бойликлари ҳам бўлган. Темир, олтин, мис, кумуш, навшадил, купорос, акикнинг йўл-йўл тури, туз конлари Усрушонада (Шош, Фаргона, Чағониён, Самарканд вилоятлари билан ўралган макон) ҳам ишлаб турган. Минтаканинг бошқа ерларида (Хуросон, Бадахшон ва хоказо) ҳам ёкут, захармухра, олтин, кумуш, лаъл, туз, тошпахта, феруза, мрамор, олтингургурт, маргимуш, агат конлари мавжуд эди. Археологик казишлар шуни кўрсатадики, кончилик технологияси ўз даври учун юкори даражада бўлган.

Юкорида тилга олинган сохаларни юзага чиқарадиган муҳим фаолият савдо-сотик хусусида тўхталсак. Сомонийлар давридаги пул муомаласининг ўзига хос томонлари бор. Муомалада олтин тангалар, исмоилий, мухаммадий, гитрифий, мусаййабий, хоразмий дирхамлари бўлган. Шу ўринда Истахрийнинг куйидаги гувоҳлиги эътиборга молик: «Самаркандда муомалада олтин (танга) ва исмоилий дирхами юради. Яна бир пул бирлиги борки, уни мухаммадий дейдилар. Ва Самарканддан бошқа ҳеч ерда муомалада юрмайди». Бошқача айтганда, исмоилий дирхами салтанат ва халқаро миқёсдаги каттик валюта ролини ўйнаган. Мухаммадий, гитрифий ва бошқалар эса маҳаллий аҳамият касб этган. Масалан, гитрифий кумуш тангалари, асосан, Бухоро доирасида муомалада бўлган. Аввало, ўлка савдогарлари шу ерда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар билан минтака аҳли эҳтиёжларини қондиришга ҳаракат қилганлар. Шунинг учун ҳам савдо-сотик гуркираб ўсган, кўплаб бозорлар бунёд этилган, бориб-бориб расталар, бозорларни маълум бир йўналишда ихтисослаштириш йўлига ўтилган, айникса, марказий шаҳарларда кўтарасига савдо кенг йўлга қўйилган. Масалан, манбада шундай ёзилади: «Мовароуннахрнинг (энг асосий) бозори, (ҳар қаёқдан) савдогарлар оқиб келадиган жойи бу Самарканддир. Мовароуннахрда (ишлаб чиқариладиган) аксар маҳсулотлар аввал Самаркандга олиб келинади, кейин эса бу ердан бошқа вилоятларга олиб кетилади». Худди шу каби таърифни Бухоро, Пойкент, Бинкат, Хўжанд, Термиз, Урганч, Кот каби шаҳарларга нисбатан ҳам қўлласа бўлади. Савдо-сотикнинг бундай ривожланишига нафа-кат ишлаб чиқаришдаги, балки ички ва ташқи савдони ташкил этишдаги ҳаракатларнинг таъсири ҳам катта )ди. Чунки қарвонсаройлар тизими, йўл хавфсизлиги ва орасталигисиз, адолатли солиқ тизимини таъминламай гуриб савдо-сотик ривожини тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас. Энг аввало, бундан давлат манфаатдор бўлган.

Ўша вақтларда мамлакатимиздан олиб чиқиб кетилган ё бўлмаса юртимизга олиб келинган маҳсулотлар ҳақида манбаларда кўплаб маълумотлар келтирилган. Уларнинг барчасини санаб ўтирмай энг асосийларига тўхталиб ўтамиз. Масалан, Хитойга шишасозлик буюмлари, ойна, аргумок отлар, баъзи бир озик-овкат маҳсулотлари

жўнатилган. У ердан эса ипак ва ипак матолар келтирилган. Европага ип, жун, ипак матолар, кури-тилган мевалар, шоли, кумуш буюмлар, тангалар кўплаб олиб кетилган, у ерлардан эса асосан мўйна. чарм кабилар олиб келиб сотилган. Европаликлар айникса бизда ишлаб чиқариладиган кумуш буюмлари, тангаларга ишқивоз бўлганлар. Сабаби бу вақтда Европада кумуш конлари тўғрисида ҳаёл ҳам қилмаганлар. Шу жиҳатдан кумуш борасида минтақамизга боғланиб қолгандилар. Бу боғлиқлик шу даражада бўлганки, ар-хеологлар Скандинавия ўлкаларида текшириш ишлари олиб борганларида Тошкент вилоятида ўша даврларда қазиб олинган кумушдан ишланган тангаларни кўплаб топганлар. Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари кўпроқ бизнинг ота-боболаримиз ишлаб чиқарган қурол-аслаҳаларга, темирчилик маҳсулотларига ўч бўлганлар. Хуллас, бу даврда ҳам савдо-сотикдаги анъанавий юксак савия сақланиб қолган, ўзига хос янгиликлар киритилган. Масалан, ҳозирда ҳаммининг оғзида бўлган чек тизими дастлаб ўша узок замонлардаёқ жорий қилинган эди. Чек (чак) тушунчаси аслида европаликларга биз орқали кириб борган бўлиб, савдогарлар йирик савдо тадбирларини амалга ошираётганларида ёнларида катта маблағни олиб юрмасдан ҳар бир шаҳарда мавжуд ишончли саррофларга (пул майдалаб берувчи-лар, алмаштирувчилар) нақд пул топшириб, шу ҳақда ҳужжат, яъни чек олганлар. Мўлжалдаги шаҳарларга бориб худди шундай саррофларга ёки йирик савдогарларга чекни кўрсатиб ўз режаларини амалга оширганлар. Шуниси диққатни тортадики, Махмуд Кошгарий лугатида, чек аслида ип-газлама турларидан биридир, деб ёзилган. Махмуд Кошгарий келтирган чек газлама тури билан савдо муомаласида ишлатилган чек ўртасидаги боғлиқликка шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Зеро, бундан минг йил бурун ёзув объекти ўрнида қогоз билан бир қаторда газлама парчаларидан фойдаланилган.

Савдо-иқтисодий муносабатларнинг ривожланиб бориши яна бир муҳим фаолият — қурувчилик, меъморчиликда ҳам катта ўзгаришларга сабаб бўлди. Ша-ҳарлар қенгайди, мухташам бинолар, ораста бозорлар, масжид-мадрасалар, ҳаммомлар, устахоналар, дўконлар ва бошқа қатор иморатлар бунёд этилди. Бунда қурувчиликка алоқадор турли касбдага усталар иштирок этиб, ўз маҳоратларини оширганлар. Буни биз Бухоро, Самарқанд, Термиз каби қатор қадимий шаҳарлар ми-солида кўришимиз мумкин. Юқоридагиларнинг бари бир бўлиб ҳар қандай жамият кўрки ва қудратини белгалаб берувчи яна бйр гоят муҳим, шу билан бирга нозик таъб соҳа-илму маданиятнинг ҳам изчил тараккий этишига катта имконлар яратиб берди. Бу асрларда (IX—X) мамлакатимиз обрўсини Ер юзига ёйган олиму фузалолар ҳақида кўплаб сўз айтиш мумкин. Уларнинг сони ўнлаб, ҳатто юзлабдир, десак муболага бўлмайди. Биргина Мухаммад ибн Мусо Хоразмийнинг ўзи бутун оламга татийди. Масалан, у Араб халифалиги ҳамда Европани ҳинд ҳисобига ўргатди, яъни уларга номаълум 1 дан 9 гача бўлган рақам шакллари орқали кўшиш, айириш, кўпайтириш, бўлишнинг энг мақбул ва илгор йўлларини кўрсатиб шарҳлаб берди. Бунгача европаликлар рим рақамлари билан таниш эдилар, холос (киёсланг: XXXV ва 35). Ё бўлмаса олимнинг «Ал-жабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қитоб» асари математик алгебра (ал-жабрнинг лотинча жаранглаши) соҳасига асос бўлган. XIV асрдан бошлаб алгебра Европада ёйила бошлайди. Ҳар қандай регуляр ҳисоблаш жараёнини англатадиган математик тушунча — алгоритм ҳам бизнинг аждодимиз номи билан боғлиқ, ҳам тўғри, ҳам кўчма маънода (Ал-Хоразмий — Алгоритм, Алгоритм).

Буюқ астроном, математик ва географ Аҳмад Фарго-нийни олайлик. Ҳосиб, яъни ҳисобдон, математик лақаби билан машҳур бу аждодимиз европаликлар наздида

Алфраганус номи-ла эътиборли эди. У ҳақда ҳам кўп гапириш мумкин. Аммо унинг ўз вақтида Ернинг думалоклигини исботлашда келтирган далиллари ҳозир ҳам ўз кадрини йўқотмаганининг ўзиёқ ўзбек илмининг кишилиқ маданий тараккиётида тутган салмоқли ўрни-и белгилаб беради.

Яна бир машҳур ва кишилиқни оёққа тургазишда кўп меҳнати сингган аждодимиз Форобий ҳақида ҳам учок сўзлаш мумкин. Унинг «Иккинчи муаллим» лақаби бўлиб, «Биринчи муаллим» ўрнида Шарқда Арасту (Аристотел) тушунилади. Баъзан биринчи, иккинчи

аникликларини мавқе даражасига ишора деб ҳам кара-шади. Аслида, бу ерда вақт мезони назарда тутилиб, Арастунинг Форобийга нисбатан анча қадимда яшаб ўтганлигидан ҳам биринчи, яъни ана шундай истеъдод эгаси бўлганлардан аввалроқ яшаб ўтгани маъноси чиқади. Форобий диққатини тортган фан ва маданият соҳаларига бир назар ташласак: фалсафа, мантиқ, математика, геометрия, астрономия, физика, оптика, кимё, тиббиёт, биология, мусика, тилшунослик, шеърят, нотикпик санъати, хаттотлик, сиёсатшунослик, ҳуқуқшунослик, ахлоқ. Бу соҳаларда у зот амалга оширган иш-лар саногининг ўзи бир кенглиқни талаб қилади. Шунинг учун икки нарсага эътиборни жалб этамиз. Биз ўз ўрнида зардуштийликнинг қадимги юнон фалсафий қарашлари шаклланишида асосий туртки бўлганлиги ҳақида юқорида айтиб ўтган эдик. Қаранга, Платон, Аристотел, Эвклид, Птоломей қаби йирик файласуфлар асарларини англаш ўрта асрда европаликлар учун мушкулотга айланади. Ёрдамга яна Туркистон намояндаси келади. Аниқроғи европаликлар Форобийнинг мазкур муаллифлар асарларига ёзган шарҳлари орқали қадимги юнон фалсафаси магзини чақа бошлайдилар. Иккинчи мисолимиз тўғридан-тўғри асосий тадқиқот мавзуимиз бўлган давлатчилик билан боғлиқ.

Сиёсатшунослик бобида ҳам қалам тебратган мутафаккир минг йил буруноқ давлатчиликнинг магзини англаб, «Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга элтишдир», деб ёзган эди. Шу икки огиз таъқидда кўп нарсани англаш мумкин. Оддийгина қилиб инсонни дейиляпти, унинг на мазҳаби, на миллати, ё бошқа томони ажратилаётгани йўқ. Элтиш дейиляпти, яъни давлатнинг жамият ҳаётидаги масъулияти ва шунга яраша бошқариш ҳуқуқи ҳақида ишора бўляпти.

Х аср иккинчи ярмида мамлакатимизда яна икки буюқ зот ўтган: Ибн Сино ва Абу Райхон Беруний. Уларнинг ҳаёти ва илмий ижоди кейинги аср ва сулолалар даврида давом этганини ҳисобга олиб, улар ҳаққа кейинроқ фикр юритишга қарор қилдик. Ҳозир эса қуйидаги масала устида тўхталиб ўтмоқчимиз. Маълум бир давр ичида тушқунликда бўлиб сўнг бош кўтариб юксаликка эришилган ҳолат бизда уйғониш, гарб тил-лариди одатда ренессанс даври дейилади. Кизиги шундаки, ренессанс дейилганда, аксарият XV—XVI асрлар Европадаги юксалишни англайди. Ваҳоланки, араб-қарнинг дастлабки вақтдаги сиёсатларқ натижасида анчайин харобаликка юз тутган мамлакатимиз ва умуман шарқ мамлакатлари IX—X асрларга келиб фан ва маданиятда юксаликка эришганлар, яъни жамият яна бир бор уйғонган. Бу уйғонишнинг нафакат бизнинг, балки батамом кишилиқ тараккиётидаги ўрни тўғрисида фикр қилинса (бунинг учун Аҳмад Фаргоний, Мухаммад Хоразмий- Форобий, Ибн Сино, Берунийларни эслашнинг ўзи қифоя), у ҳолда инсоният тарихида биринчи уйғониш даври моҳият эътибори билан бизнинг мамлакатимиз ва минтақамизда рўй берди. Ва бу юксалиш биз орқали бутун башариятга тегишлидир.

Хуллас, юртимизда сомонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган асрлар жўшқин, воқеаларга

бой, намунали ва сабокли даврдир. Энг мухими, бу даврда мамлакатимизнинг, халкимизнинг, тарихий-маданий тараққиётдаги анъана ва тажрибаларимизнинг нақадар мустақкам мойдеворга эга эканлиги намоён бўлди. Зеро, юқорида айтилганидек, тушкунлик, карамлик даврини бошдан кечирган жамият яна юксакликка кўтарила олди.

Азамат Зиё